

شورای سیاستگذاری حوزه های علمیه خاوران
مرکز مدیریت حوزه علمیه خاوران
معاونت پژوهش

استان اصفهان
شهرستان نجف آباد
مرکز تخصصی أم الائمہ علیہا سلام

عنوان

بررسی روش‌شناسی کلامی شهید آیت الله سید محمد باقر صدر رضوان الله عليه

استاد راهنما
جناب آقای دکتر محمد مهدی جندقیان (حفظه الله تعالى)

نگارنده
سمیه جمشیدی فلاورجانی
سال تدوین

1404

مدیریت حوزه های علمیه قم
بسم الله الرحمن الرحيم

تحمیدیه

حمد و سپاس خدایی را که گردش کائنات را بر مدار توحید بنا نهاد و جمله مخلوقات را «طوعاً و کرهاً» را بر محور آن به حرکت واداشت. آنگاه اعجاب انگیزترین مخلوق خویش را که مسجود ملائک قرار گرفته بود به رخ عالم علیا کشید و خود را به جهت چنین خلقت سترگی ستود: «فتبارک الله احسن الخالقین». پس از آن آیات «آفاقی» و «انفسی» خویش را فراروی انسان نهاد و بزرگ‌ترین کتاب هستی و تنزل یافته از عالم علوی را به دنبال سلسله پیام آوران خویش همنشین موجودی قرار داد که مدال «ولقد کرّمنا بنی آدم» بر شانه‌های او می‌درخشید. اینک این مائیم و نشانه‌های تکوینی و تدوین حق، تا راه خود را از پسِ «ظلمات فوق ظلمات» به سمت ابدیت بیائیم.

تقدیم

این پژوهش را به تمام
جویندگان راه حقیقت و
محققان علوم دینی و
جامعه علمی تقدیم می‌نمایم.

تقدیر و تشکر

الحمد لله و المنة که توفیق در امر تحقیق و پژوهش در حیطه علوم اسلامی برای بنده حاصل شد.

تشکر فراوان از پدر عزیز و مادر مهربانم که در امر تحقیق، بنده را همراهی نموده و از دعای خیرشان بهره مند ساختند.

تشکر فراوان از استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمد مهدی جندقیان که به عنوان استاد راهنما، بنده را از راهنمایی‌های بی‌دریغ فکری - علمی‌شان در امر تحقیق بهره مند ساختند.

تشکر از تمامی اساتیدی که در طول ایام تحصیل از درخت دانش و تجربه‌شان مرا بهره مند ساختند و با ایجاد فضای علمی - پژوهشی باعث شدند تا با داده‌های موجود، بتوانم به دنبال پاسخی برای حل مسأله به وجود آمده در ذهنم باشم و جستجو نسبت به روش‌شناسی کلامی مرحوم شهید صدر را انجام دهم. و تشکر از تعامل مدیریت محترم مدرسه، معاونت آموزش و پژوهش و مسئول کتابخانه، که مرا در امر تحقیق همراهی نمودند و از خداوند متعال برای همه بزرگواران عنایت و توفیق و خیر کثیر مسألت دارم.

چکیده

روش‌شناسی، به عنوان یکی از ابزارهای گسترش معرفت در علوم، به ویژه مباحث کلامی، به تبیین مبانی روش‌شناختی یک دانشمند پرداخته، و با بررسی میزان کارآمدی روش‌های گوناگون، رهیافتی برای دستیابی به نظریه، کشف روش و ارزیابی آن ارائه می‌دهد. از آنجا که علم کلام یکی از مهم‌ترین علوم دینی است، روش‌شناسی آن نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار می‌باشد. با توجه به غایت علم کلام، یعنی تبیین و دفاع از آموزه‌ها و گزاره‌های دینی است، متکلمان وظیفه دارند در جهت تحقق این هدف، به بررسی ابزارها و راه‌های معتبر و کارآمد، پرداخته و از آن‌ها در ایفای رسالت کلامی بهره گیرند. بر همین اساس، شهید صدر برای مقابله با مکاتب رقیب، به دنبال یافتن روش‌هایی بنیادی بود تا بتواند در فضای علمی، دفاعی عقلانی از آموزه‌های دینی ارائه دهد. وی در مباحث اصولی خود، بویژه در بحث «قطع» مباحث معرفت‌شناختی‌ای را مطرح کرد که ثمره آن، نگارش کتاب «الأسس المنطقية للاستقراء» است. از آنجا که متکلم برای اثبات و استنباط گزاره‌های دینی از استدلال‌های منطقی بهره می‌گیرد و به بیان قواعد صحیح تفکر در شاخه‌های گوناگون علمی می‌پردازد، منطق عملی، به مثابه ابزار معرفتی جایگاه مهمی در این مسیر دارد. شهید صدر با بنیان‌گذاری منطق ذاتی که نوعی از منطق عملی است، در آثار خود همچون «الفتاوی الواضحة» در مقدمه، با طرح مباحث اعتقادی و بر اساس منطق ذاتی، به اثبات وجود خدا پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که وی به عنوان یک متکلم، از روش تلفیقی در کلام بهره گرفته و با افزودن روش علمی، نوآوری خود را در مبحث استدلال استقرایی و کاربرد اخبار آحاد نشان داده است. این روش، که مبتنی بر روش استقراست، رهیافتی کارآمد برای علوم انسانی، بویژه علم کلام، فراهم آورده و در زمره تولید علم در حوزه علوم اسلامی محسوب می‌شود.

کلید واژه‌ها: روش‌شناسی، روش‌شناسی کلامی، معرفت، روش، شهید صدر.

فهرست مطالب

1	مقدمه
2	فصل اول : کلیات تحقیق
3	1-1 گفتار اول: طرح تحقیق
3	1-1-2 بیان موضوع و توضیح مسئله
6	1-1-3 ضرورت و اهداف
8	1-1-4 پیشینه تحقیق
9	1-1-5 سوالات تحقیق
9	1-1-6 فرضیه تحقیق
10	1-1-7 پیش فرض های تحقیق
10	1-1-8 متغیرها
10	1-1-9 روش تحقیق
10	1-1-10 سازمان دهی تحقیق
11	1-1-11 شرح حال زندگانی علمی شهید صدر
13	1-1-12 شماری از آثار علمی شهید صدر
19	1-2 گفتار دوم: مفهوم شناسی
19	1-2-1 مفاهیم روش شناسی شهید صدر
20	1-2-2 «روش» در لغت و اصطلاح
21	1-2-3 مفهوم «روش شناسی»
22	1-2-4 مفهوم «دین»
24	1-2-5 مفهوم «یقین»
24	1-2-6 انواع یقین
27	1-2-7 مفهوم «معرفت»
33	1-2-8 مفهوم «فطرت»
36	1-2-9 مفهوم «ایمان»
39	1-3 گفتار سوم: رویکرد شهید صدر به کلام
39	1-3-1 اهداف و غایات علم کلام
42	1-3-2 قلمرو منابع علم کلام از منظر شهید صدر
45	فصل دوم: روش شناسی کلامی شهید صدر در حوزه عقل
47	1-1 گفتار اول: تعریف و تقسیم عقل
47	1-1-2 تعریف عقل

47.....	1-1-3 عقل در لغت
48.....	1-1-4 عقل در اصطلاح
48.....	1-1-5 تقسیمات عقل
48.....	1-1-6 عقل نظری و عقل عملی
49.....	1-1-7 روابط عقلی بین اشیاء
50.....	1-1-8 مستقلات و غیر مستقلات عقلیه
50.....	1-1-9 حسن و قبح عقلی نزد شهید صدر
52.....	1-1-10 نظریه «سلطنت» نزد شهید صدر
59.....	1-2 گفتار دوم: جایگاه عقل در فهم معارف دینی
60.....	1-2-1 نظریه «شناخت» نزد شهید صدر
62.....	1-2-2 نقد و بررسی دیدگاه برخی فلاسفه اروپایی حول نظریه «شناخت»
72.....	1-2-3 نقد و بررسی نظریه «شناخت» در مکتب مارکسیسم
76.....	1-3 گفتار سوم: روش‌شناسی استقراء
79.....	1-3-1 اهمیت بحث استقراء نزد شهید صدر
84.....	1-3-2 «استقراء» نزد شهید صدر برای ایجاد معرفت
87.....	1-3-3 بررسی دلیل استقرائی و چاره جویی شهید صدر برای رخنه طفره از خاص به عام
92.....	1-3-4 بررسی استقراء در روش ذاتی ایجاد معرفت
99.....	1-3-5 اساس و پایه قرار دادن پیش فرض نخست برای منطق تجربی (پوزیتیویسم)
101.....	1-3-6 استدلال علمی به روش استقرایی برای «اثبات وجود خداوند متعال
102.....	1-3-7 کیفیت به کارگیری روش دلیل استقرایی برای اثبات آفریدگار
105.....	فصل سوم: روش‌شناسی کلامی شهید صدر در حوزه نقل
107.....	1-4 گفتار اول: قلمرو وحی و متون دینی
110.....	1-4-1 مشکل نظام اجتماعی در مکاتب ماتریالیسم و راه حل آن در وحی
112.....	1-4-2 نکته‌ای در مورد متون دینی نزد شهید صدر
115.....	1-5 گفتار دوم: نسبت عقل و متن (وحی)
115.....	1-5-1 نسبت انسان و ارتباط او با واقعیت
116.....	1-5-2 انواع واکنش‌های اندیشه عملی
117.....	1-5-3 خاستگاه اندیشه دینی در متن (وحی)
118.....	1-5-4 نظریه اندیشه اسلامی در ارتباط عملی
121.....	1-5-5 اندیشه اسلامی و کشف سنن تاریخ از قرآن
123.....	1-6 گفتار سوم: کاربرد اخبار آحاد در کلام

124	1-6-1 أخبار آحاد.....
126	1-6-2 حجیت اماره.....
127	1-6-3 حجیت قطع و ویژگی آن.....
128	1-6-4 حق الطاعة و محدوده مولویت مولا در حجیت ظن مطلق.....
129	1-6-5 ظن خاص و ظن مطلق.....
130	1-6-6 دلیل انسداد به عنوان دلیلی عقلی بر حجیت خبر واحد.....
132	1-6-7 ردیه شهید صدر بر دلیل انسداد.....
132	1-6-8 تجميع ظنون بر اساس قرائن و شواهد.....
133	1-6-9 کیفیت حصول قطع و اطمینان و ظن از وسایل احراز وجدانی.....
134	1-6-10 ظن متأخم یقین.....
134	1-6-11 کیفیت حجیت هریک از قطع و اطمینان و ظن.....
135	1-6-12 اختلاف در نحوه حجیت اطمینان.....
137	نتیجه گیری
139	پیشنهادهات
140	فهرست منابع

مقدمه

یکی از ابزارهای مهم برای رشد و گسترش معرفت، روش‌شناسی است. در هر شاخه‌ای از علوم اعم از انسانی یا تجربی، روش‌شناسی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده، راهی است برای دستیابی به معرفت و علم روش‌ها، که یک علم درجه دوم و موضوع آن، روش علم و معرفت است.

شهید والا مقام آیت الله سید محمد باقر صدر - رحمه الله - یکی از برجسته‌ترین چهره‌های معاصر، عرصه علم کلام، با روش‌شناسی و کشف کارآمدترین روش‌ها، توانست نقشی بی‌بدیل، عمیق و همه‌جانبه در حیطه معرفت‌شناسی داشته، از مرزهای دین پاسداری کرده، و با هوشیاری تمام به شناساندن مکتب اسلام و دفاع از تمامیت آن برآمدند. وی با نقد اندیشه‌های مکاتب ماتریالیستی و آمپریستی، با بیانی متقن و علمی، توانست کاستی‌ها و نارسایی‌های این مکاتب را آشکار کند.

پژوهش حاضر درصدد مقایسه روش‌شناسی وی، با دیگر فیلسوفان معاصر خود نیست بلکه صرفاً به اصطیاد روش معرفتی نوین شهید صدر از میان آثارش پرداخته و به ملزومات منطقی شهید در روش و ساخت بنیادهای معرفتی از جمله مبنای منطق ذاتی، که منجر به توالد ذاتی و روش استقرایی وی می‌شود، اختصاص دارد. چراکه وی در استدلال‌های خود علاوه بر بهره‌گیری از روش‌های کلامی و فلسفی مرسوم، روش علمی رایج در علوم تجربی را به کار گرفته است.

لذا در این تحقیق سعی بر آن بوده تا با روش کتابخانه‌ای، با تتبع در متون مرتبط، به کشف مبانی روش‌شناسی کلامی شهید صدر پرداخته، در فصل اول، کلیات و مفاهیم، در فصل دوم، روش‌شناسی کلامی شهید صدر در حوزه عقل و در فصل سوم، روش‌شناسی کلامی شهید صدر در حوزه نقل مورد کنکاش قرار گیرد، تا با بررسی روش‌شناسی وی، راهی نو برای گسترش مرزهای دانش کلام و قرارداد این مبانی به عنوان زیربنای تحقیقات دیگر ارائه شود.

خود حل کند و اهداف شوم مکاتب الحادی را خنثی کند نه اینکه در حد اضطراب یک پاسخ‌گویی موقت داشته باشد.

ذ) شهید صدر در مورد کاربرد اخبار آحاد، با توجه به روشی که در بررسی و جمع ادله و قرائن موجود دارند، به یک درک خاص از ادله و نصوص می‌رسند که موجب اطمینان نوعی که آن را ملحق به ظن نوعی کردند دارند. همان‌طور که در استقرای ناقص شهید صدر معتقد است که از این استقراء یقین موضوعی مبتنی بر جمع قرائن و شواهد حاصل می‌شود و به مرتبه‌ای از معرفت با درجه تصدیق بالا می‌رسند و با این روش، که مبتنی بر روش استقراست، رهیافت بسیار راهگشا در علوم انسانی از جمله علم کلام خواهند داشت و همین خود، تولید علم در علوم اسلامی محسوب می‌شود که متأسفانه مورد غفلت برخی اندیشمندان در این زمینه شده چراکه اگر به نظرات نوی شهید صدر بیش از این توجه می‌شد و آن‌ها را از اجمال به تفصیل سوق می‌داد وضعیت علوم انسانی حاضر خیلی بهتر از الان بود.

پیشنهادهات

در این تحقیق علی‌رغم اینکه به بحث کاربرد اخبار آحاد در علم کلام پرداخته شد لکن به دلیل اینکه فقط یکی از گفتارهای فصول پایان‌نامه به این مبحث اختصاص پیدا کرده بود، جادارد مبسوط‌تر و با تحلیل و بررسی بیشتر به این بحث در تحقیقات بعدی پرداخته شود و با جستجو در آثار شهید صدر به نتایج تفصیلی‌تری رسید.

فهرست منابع

قرآن

نهج البلاغه

1- آقا مجتهد خراسانی، میرزا محمود، رهبر خرد، چاپ دوم، تهران، نشر چاپخانه علمی،

1313 ه.ش

2- آیر، آلفرد، زبان حقیقت و منطق، مترجم: منوچهر بزرگمهر، تهران، مؤسسه انتشارات

علمی دانشگاه صنعتی، 1356 ه.ش

3- ابن فارس، احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغة، محقق: عبدالسلام محمد، هارون، ج

6، چاپ اول، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، 1404 ه.ق،

- 4- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، ج 13، چاپ سوم، بیروت، انتشارات دار صادر، 1414 ه.ق،
- 5- ارسطو، اخلاق نیکوماخوس، مترجم: محمد حسن لطفی، چاپ دوم، تهران، انتشارات طرح نو، 1385 ه.ش
- 6- ———، منطق ارسطو، تحقیق: عبدالرحمن بدوی، ج 2، بیروت، دار القلم، بیروت، 1980م
- 7- استرآبادی، محمد امین، العاملی، سید نور الدین، الفوائد المدنية و الشواهد المکیة، محقق: رحمه الله الرحمتی الاراکي، چاپ دوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، 1426 ه.ق
- 8- افلاطون، دوره آثار افلاطون، مترجم: محمد حسن، لطفی، رضا، کاویانی، ج 1، تهران، انتشارات خوارزمی،
- 9- ———، دوره آثار افلاطون، مترجم: محمد حسن، لطفی، ج 3، تهران، شرکت سهامی انتشارات خوارزمی،.
- 10- انصاری، مرتضی بن محمد امین، فرائد الأصول، چاپ پنجم، ج 1، قم، انتشارات مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعة المدرسين بقم، 1416 ق
- 11- انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، ج 4،
- 12- ابن شهید ثانی، حسن بن زین الدین، معالم الدین و ملاذ المجتهدین، چاپ نهم، قم، دفتر انتشارات اسلامی
- 13- باربور، ایان، دین و علم، مترجم: پیروز فطورچی، چاپ اول، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1392 ه.ش
- 14- برنجکار، رضا، روش شناسی علم کلام، تهران، 1393،
- 15- بیکون، فرانسیس، الاورجانون الجديد «إرشادات صادقه فی تفسیر الطبیعة»، مترجم: د. عادل مصطفی، چاپ اول، قاهره، نشر: رژیة للنشر و التوزیع، ، 2013م
- 16- پارسانیا، حمید، روش شناسی انتقادی حکمت صدرایی، چاپ اول، قم، کتاب فردا، 1390،
- 17- بازار گاد، بهاء الدین، تاریخ فلسفه سیاسی،

- 18- پلانک، ماکس، علم به کجا می‌رود، مترجم: احمد آرام، چاپ سوم، تهران، انتشارات شرکت انتشار
- 19- پوپر، کارل، منطق اکتشاف علمی، مترجم: احمد آرام، چاپ اول، تهران، انتشارات سروش، 1991 م
- 20- تیچمن، جینی، اوانز، کاترین، فلسفه به زبان ساده، مترجم: اسماعیل، سعادت، تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، 1380 ه.ش،
- 21- جوان، جعفر، عبداللہی، عبداللہ، درآمدی بر فلسفه علم و پژوهش در علوم انسانی، ج 1، چاپ اول، انتشارات چاپار، 1389
- 22- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، محقق/مصحح: عطار، احمد عبد الغفور، ج 2، چاپ اول، بیروت، دار العلم للملایین، 1376 ه.ق،
- 23- جیمز، ولیم، دین و روان، مترجم: مهدی قائی، چاپ اول، انتشارات دار الفکر، 1387 ه.ش
- 24- چارلز کاپلستون، فردریک، تاریخ فلسفه، مترجم: ابراهیم دادجو، ج 3، چاپ اول، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1388 ه.ش
- 25- حسین زاده، محمد، معرفت‌شناسی، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله، 1393 ه.ش
- 26- حلّی، جمال الدین، کشف المراد شرح تجرید الاعتقاد، ترجمه و شرح: ابوالحسن شعرانی، تهران، انتشارات اسلامیہ
- 27- _____ کشف المراد شرح تجرید الاعتقاد، مترجم: ابوالحسن، شعرانی، تهران، انتشارات کتابفروشی اسلامیہ، 1351 ه.ش،
- 28- خرمشاهی، بهاء‌الدین، پوزیتیویسم منطقی، چاپ سوم، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی
- 29- خوانساری، محمد، منطق صوری، ج 1، چاپ سی و نهم، تهران، نشر مؤسسه انتشارات آگاه، 1388 ه.ش
- 30- خویی، ابوالقاسم، محاضرات فی أصول الفقه، چاپ اول، قم، انتشارات مؤسسه احیاء آثار السید الخوئی، 1422 ق

- 31- دکارت، رنه، تأملات در فلسفه اولی، مترجم: احمد، احمدی، چاپ اول، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، 1391 ه.ش،
- 32- _____، فلسفه دکارت، مترجم: منوچهر صانعی دره بیدی، چاپ دوم، تهران، انتشارات بین المللی الهدی
- 33- ذکیانی، غلامرضا، جان نثاری، محبوبه، مبانی منطقی استقراء و جایگاه آن در آراء کلامی شهید صدر، چاپ اول، تهران، نشر علم، 1389 ه.ش
- 34- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت، دار القلم، 1412 ه.ق،
- 35- ربانی گلپایگانی و دیگران، علی، گنجینه معرفت فلسفه علم کلام، چاپ اول، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله، 1396 ه.ش
- 36- ربانی گلپایگانی، علی، عقاید استدلالی؛ ترجمه کتاب محاضرات فی الالهیات، ج 1، چاپ چهارم، قم، انتشارات نصایح، 1381 ه.ش
- 37- _____، قواعد و روش های کلامی، چ اول، قم، نشر هاجر، 1390 ه.ش
- 38- رفاعی، عبدالجبار، محاضرات فی أصول الفقه شرح الحلقة الثانية، چاپ اول، قم، مؤسسه دار الكتاب الاسلامی، 1421 ق.
- 39- زیبا کلام، سعید، روش شناسی نیوتن، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام، 1400 ه.ش،
- 40- سروش، عبدالکریم، قبض و بسط تئوریک شریعت، چاپ یازدهم، تهران، نشر صراط، 1388 ه.ش
- 41- سلیمانی امیری، عسکری، منطق پیشرفته، چاپ اول، قم، نشر: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی صلی الله علیه و اله، 1389 ه.ش
- 42- سینا، ابوعلی، شرح الاشارات و التنبیها، مترجم: محمد حسین نائیجی، ج 2، چاپ اول، قم، انتشارات منظومه شمسی، 1402 ه.ش
- 43- شاله، فیلیسین، فلسفه ی علمی یا شناخت روش علوم، مترجم: یحیی مهدوی، چاپ پنجم، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، 1378،

- 44- شریفی، احمد حسین، روش‌شناسی علوم انسانی اسلامی، تهران، انتشارات آفتاب توسعه،
- 45- شنکر، اس. جی، فلسفه علم، منطق و ریاضیات در قرن بیستم، مترجم: ابوالفضل حقیری، چاپ سوم، انتشارات حکمت، 1402،
- 46- شیرازی، صدرالدین محمد، الشواهد الربوبية فی المناهج السلوكية، مصحح: سید جلال الدین آشتیانی، ج 1، چاپ دوم، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، 1360 ه.ش
- 47- _____، ترجمه اسفار اربعة، سفر اول، مترجم: محمد خواجوی، چاپ سوم، تهران، انتشارات مولی، 1384 ه.ش
- 48- صدر، سید محمد باقر، دروس فی علم الاصول؛ الحلقة الثالثة الجزء الاول و الثاني، ج 1، چاپ ششم، قم، انتشارات دار الصدر، 1431 ه.ش
- 49- _____، اسلام، راهبر زندگی؛ مکتب اسلام؛ رسالت ما، مترجم: سید مهدی، زتدیه، چاپ سوم، قم، انتشارات دار الصدر، 1398 ه.ش،
- 50- _____، اعتقاد ما، مترجم: محمد حسین ملک زاده، چاپ اول، قم، انتشارات دار الصدر، 1398 ه.ش
- 51- _____، الأسس المنطقية للإستقراء، چاپ اول، بیروت-لبنان، دار الفكر، 1391 ه.ق،
- 52- _____، بارقه ها، مترجم: امید مؤذنی، چاپ اول، قم، انتشارات دار الصدر، 1393 ه.ش
- 53- _____، بحوث فی علم الاصول، تقریرات هاشمی شاهرودی، ج 2، چاپ سوم، قم، انتشارات مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، 1417 ه.ق
- 54- _____، بحوث فی علم الاصول، تقریرات حسن عبدالساتر، ج 8، چاپ اول، بیروت، انتشارات الدار الاسلامیة، 1417 ه.ق
- 55- _____، دروس فی علم الاصول الحلقة الاولى، چ ششم، قم، انتشارات دار الصدر، 1431 ه.ق

- 56- _____، دروس فی علم الاصول؛ الحلقة الثانی، چ ششم، قم، انتشارات دار الصدر، 1431 ه.ق، صص 314-313.
- 57- _____، سنت‌های تاریخ در قرآن، مترجم: سید جمال، موسوی اصفهانی، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، 1388،
- 58- _____، عبادتنا، چاپ اول، بیروت، انتشارات جمعیه المعارف الإسلامیة الثقافیة، 1432 ه.ق
- 59- _____، عبادتنا، چاپ اول، بیروت، جمعیه المعارف الإسلامیة الثقافیة، 1432 ه.ق،
- 60- _____، فلسفه ما، مترجم: ابوالقاسم، حسینی ژرفا، چاپ اول، قم، پژوهشگاه علمی تخصصی شهید صدر، دار الصدر، 1393 ه.ش،
- 61- _____، فلسفه ما، مترجم: سید محمد حسن، مرعشی، قم، انتشارات کتابخانه صدر، 1351 ه.ش،
- 62- صدر، سید محمد باقر، گفتارهای بنیادین، مترجم: سید ابوالقاسم، حسینی ژرفا، قم، انتشارات دار الصدر،
- 63- _____، مبانی منطق استقراء، مترجم: احمد، فهری زنجانی، ج 2، چاپ اول، تهران، پیام آزادی، 1359 ه.ش،
- 64- _____، مبانی منطقی استقراء، مترجم: محمد علی قدس پور، چاپ اول، قم، انتشارات یمین، 1382 ه.ش
- 65- _____، موسوعة الإمام الشهيد السيد محمد باقر الصدر قدس سره، المدرسة القرآنیة، ج 19
- 66- صفایی، سید احمد، علم کلام، ج 1، چاپ ششم، تهران، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، 1374 ه.ش
- 67- طاهری، سید صدر الدین، علیت از دیدگاه اشاعره و هیوم، چاپ دوم، تهران، ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، 1385 ه.ش
- 68- طباطبایی، سید محمد حسین، بدایة الحکمة، مترجم: علی شیروانی، چاپ نوزدهم، قم، انتشارات دار العلم

- 69- طریحی، فخر الدین بن محمد، مجمع البحرين، محقق/مصحح: احمد، حسینی اشکوری، ج 6، چاپ سوم، تهران، انتشارات مرتضوی، 1375 ه.ش،
- 70- عارفی شیرداغی، محمد اسحاق، روش‌شناسی معارف دینی، چاپ اول، مشهد، انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی، 1398،
- 71- غلام حسین صدری افشار، و دیگران، فرهنگ زبان فارسی امروز،
- 72- فارابی، ابو منصور محمد بن محمد، رسائل فلسفی فارابی، محقق/ مترجم: سعید سعیدیان، چاپ اول، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، 1382 ه.ش
- 73- _____، المنطقیات للفارابی، مصحح: محمد تقی، دانش پژوه، ج 1، چاپ اول، قم، مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، 1408 ه.ق،
- 74- فروغی، محمد علی، سیر حکمت در اروپا، ج 1، چاپ دوم، تهران، انتشارات زوار، 1344 ه.ق
- 75- فولکیه، پل، فلسفه عمومی یا مابعد الطبیعه، مترجم: یحیی مهدوی، چاپ هشتم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، 1402 ه.ش
- 76- لاهیجی (فیاض)، عبد الرزاق، گوهر مراد، چاپ اول، تهران، نشر سایه، 1383 ه.ش
- 77- فیرحی، داود، روش‌شناسی دانش سیاسی در تمدن سیاسی، چاپ اول، قم، انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، 1387 ه.ش
- 78- قمی، صدوق، محمد بن بابویه، من لا یحضره الفقیه، ج 4، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، 1413 ه.ق،
- 79- کانت، ایمانوئل، تمهیدات، مترجم: غلامعلی حداد عادل، چاپ اول، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، 1367 ه.ش
- 80- کنت، اگوست، مترجم: حسین شیران، جامعه شناسان نآرام، ج 1، انتشارات جامعه شناسی شرقی، 1391 ه.ش
- 81- لاهیجی (فیاض)، عبد الرزاق، سرمایه ایمان در اصول اعتقادات، تصحیح: صادق، لاریجانی آملی، چاپ سوم، تهران، انتشارات الزهراء،
- 82- لک زایی، رضا، روش‌شناسی شارحان حکمت متعالیه، چاپ اول، نشر مؤسسه چاپ و نشر عروج، 1390،

- 83- لنگهاوزن، محمد، ایمان گرای، سید محمود موسوی، نقد و نظر، سال اول، شماره سوم و چهارم،
- 84- محمد پور، احمد، روش در روش، انتشارات لوگوس، 1398،
- 85- محمد، غیاث الدین، فرهنگ غیاث اللغة،
- 86- محمدی، علی، شرح کفایة الأصول، ج 4، چاپ چهارم، انتشارات الامام الحسن بن علی علیهما السلام، قم، 1385 ه.ش
- 87- مصباح یزدی، محمد تقی، شرح الأسفار الأربعة، تحقیق: محمد تقی سبجانی، ج 1، چاپ اول، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی قدس سره، 1380 ه.ش
- 88- مصطفی و دیگران، ابراهیم، المعجم الوسیط، ج 2، چاپ اول، ترکیه، انتشارات دار الدعوة، 1414 ه.ق
- 89- مطهری، مرتضی، شرح مبسوط منظومه، ج 2، چاپ اول، تهران، انتشارات صدرا، 1397 ه.ش
- 90- _____، فطرت، چاپ بیست و دوم، انتشارات صدرا، 1389 ه.ش
- 91- _____، کلیات علوم اسلامی منطق-فلسفه، ج 1، چاپ سی و چهارم، تهران، انتشارات صدرا، 138 ه.ش
- 92- _____، مسئله شناخت، چاپ بیست و ششم، تهران، 1390 ه.ش، انتشارات صدرا
- 93- معین، محمد، فرهنگ فارسی، ج 2
- 94- نائینی، محمد حسین، فوائد الأصول، ج 1، چاپ اول، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه، 1376 ش
- 95- نصرتیان اهور، مهدی، روش شناسی استنباط در علم کلام، چاپ اول، قم، مؤسسه علمی - فرهنگی دار الحدیث، سازمان چاپ و نشر، 1395 ه.ش
- 96- نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، ج 3،
- 97- ورنر، شارل، سیر حکمت در یونان، مترجم: بزرگ، نادر زاد، تهران، انتشارات زوار

- 98- ویلیام هَلزی هال، لوئیس، تاریخ و فلسفه علم، مترجم: عبدالحسین آذرنگ، چاپ اول، تهران، نشر ارس، 1403،
- 99- هاشمی جزی، سید حسن، جریان‌شناسی شبهات دینی، چاپ دوم، قم، دارالعلم، 1401 ه.ش
- 100- هیک، جان، فلسفه دین، ترجمه بهزاد سالکی، چاپ دوم، تهران، انتشارات بین المللی الهدی، 1390 ه.ش
- 101- یوسف زاده، حسن، نظری، محمد علی، مقایسه روش‌شناسی شهید صدر و ایزوتسو، پایگاه مجلات تخصصی نور noormags، 1394 ه.ش، شماره 3، noormags، 1394 ه.ش، شماره 3